

KÉT KRÍMI-TATÁR OKLEVÉL BETHLEN GÁBORHOZ

IVANICS MÁRIA

Az oszmán-török iratok mennyiségéhez viszonyítva a világ levéltáraiban nagyon kevés tatár iratot őriznek. Közülük Magyarországon mintegy 40-50 darab található. Mivel a magyarországi krími-tatár oklevelekről mindeddig sem ismertetés, sem forráskiadvány nem látott napvilágot, létezésükről a külföldi szakirodalom egyáltalán nem tud.¹

Magyarországon először és egyben utóljára SZILÁDY ARON és SZILÁGYI SÁNDOR publikált 31 krími-tatár oklevelet magyar nyelven.² Munkájuknak nagy érdeme, hogy felhívták a figyelmet történelmünk ezen értékes forrásaira. SZILÁDY ARON többé-kevésbé pontos, néhől kivonatolt fordításai - noha a száz év előtti tudomány színvonalának megfelelőek - ma már kívánni valókat hagynak maguk után. Többek között ez a kiadás nem tette lehetővé az oklevelek nyelvészeti, diplomatikai vizsgálatát, és korlátozta történeti forrásként való felhasználhatóságukat is. Ezért van szükség a Magyarországon még fellelhető krími-tatár oklevelek összegyűjtésére és feldolgozására. Jelen cikk ennek a készülő munkának egy töredéke.

A krími-tatár oklevelek */jarlikok/* publikálása már a XVII. században elkezdődött,³ majd mintegy két évszázadon keresztül szünetelt. A XIX. század közepén elsőként az orosz orientalisták kezdték feltárni az oroszországi levéltárak gazdag anyagát. Egyelőre még csak orosz fordításban, I.O.JARCEV kiadásában látott napvilágot Sahib Giray kánnak egy 1550-ből származó jarlikja,⁴ de néhány

évvel később V.V.GRIGORJEV már filológiai igényű munkával jelentkezett: nemcsak lefordította az oklevelet, hanem nyomtatott arab betűs átírást, kommentárt és facsimilét is csatolt hozzá.⁵ V.V.GRIGORJEV munkáját újabb iratok kiadásával I.N.BEREZIN egészítette ki.⁶ Kijavította a hibás olvasatokat, fordításai, arab betűs átírásai, magyarázatai mind a mai napig jól használhatók. GRIGORJEV és BEREZIN a krími kánok okleveleit az Aranyhorda kánjainak leveleivel együtt adták közre, így jól megfigyelhető, hogyan élnek tovább egyes aranyhordai diplomatikai sajátosságok a krími kánok okleveleiben.

1864-ben jelent meg V.V.VELJAMINOV-ZERNOV 378 - a krími kánoknak az orosz cárokhoz intézett - oklevelét tartalmazó forráskiadványa.⁷ Használatát nagyon megnehezíti, hogy csak nyomtatott arab betűs átírással, fordítás és mindenmű kommentár nélkül készült. Szintén ő kezdte el a defteres anyag publikálását. A már említett forráskiadványában három *tis deftert* adott közre.⁸ VELJAMINOV-ZERNOV kiadványa hiányosságai ellenére is a Krími Kánság és a XVII. századi krími-tatár nyelv egyik legfontosabb forrása.

VELJAMINOV-ZERNOV munkáját jól kiegészíti G.F.KARPOV publikációja, mely a moszkvai Külügyminisztérium követutasítási könyveit és az ide beérkezett jarlikok orosz nyelvű, korabeli /XV.sz./ kivonatos fordításait tartalmazza.⁹ Mivel ebből a korból eredeti oklevél eddig még nem került elő, e mű külön figyelmet érdemel.¹⁰

A Krími Kánság gazdasági életére vonatkozóan érdekes cikksorozatát írt F.F.LAŠKOV.¹¹ Cikkeihez orosz fordításban sok, addig még publikálatlan oklevelet mellékel. Hasonló tartalmúak V.D.SMIRNOV, a neves orosz Krím-kutató által orosz fordításban kiadott tatár jarlikok.¹² Vele lényegében lezárul az orosz Krím-kutatás történetének első korszaka, melyet elsősorban a forrásközlés jellemez. Megjelenik még F.PETRUN cikke az ukrainai levéltárak krími-tatár anyagából,¹³ de az utána következő munkák már inkább összefoglaló, feldolgozó jellegűek.¹⁴

Szinte az orosz forráskiadások megszűnésével egyidőben kezdik el a többi európai országban a náluk található okleveles anyag publikálását. A már említett magyarországi kiadvány és FEKETE LAJOS diplomatikája¹⁵ után hamarosan a lengyel orientalisták is jelentkeztek,¹⁶ majd a törökönél indult el a krími-tatár oklevelek kutatása.¹⁷

Igen gazdag anyagot közöl a lengyel levéltárakból J.KORZENIOWSKI¹⁸ és A.Z.SOYSAL.¹⁹ A lengyelországi oklevelek diplomatikai sajátosságaival Z.ABRAHAMOWICZ foglalkozott.²⁰

Az isztanbuli levéltárakban végzett kutatásainak eredményeként F.KURTOĞLU, az első krími kánok leveleiből közölt néhányat latin betűs átírásban és facsimilékkel.²¹ A cikket rövid bevezető egészíti ki.

Filológiai apparátusánál fogva legjobban használható forráskiadvány A.N.KURAT könyve.²² A szerző az isztanbuli Topkapı Saray múzeumának anyagából az Aranyhorda, a Krím és Türkistan uralkodóinak jarlikjait és a szultánhoz írt leveleit közli. A könyv 10 iratot tartalmaz facsimilékkel, arab és latin betűs átírással, valamint mai török fordításokkal. Megjegyzéseiben KURAT összegzi a krími-tatár oklevelek kutatásának eddigi eredményeit. Munkája használhatóságát nagymértékben megkönnyíti a szövegben előforduló nevek és történelmi események magyarázata, valamint a könyv végén levő mutató.

Végezetül említtem a Dán Allami Levéltárban található tatár iratok ismertetését²³, amelyekről J.MATUZ készített feldolgozást.²⁴

A most publikálásra kerülő magyarországi krími-tatár oklevelek közül az elsőt Janibek Giray²⁵ kán 1628-ban, a másikat pedig egy évvel később, atabeg agája²⁶, Mehmed Şah aga küldte. /Az eredeti okleveleket lásd Magyar Országos Levéltár, Erdélyi Guberniumi Levéltár, Cista Diplomatica F.126. N° 1,2/ Korábban sajnos nem áll rendelkezésünkre adat, de nem lehet véletlen, hogy éppen Bethlen Gábor uralkodásának idejéből került elő a két legrégebbi irat. Bethlen Gábornak török-tatár segítséggel

való trónrajutását a történeti irodalomból jól ismerjük.²⁷ Tudjuk azt is, hogy milyen szerepet játszottak a krími-tatár segédcsapatok Bethlen hadai mellett a harmincéves háború idején.²⁸

Habár mind a Krími Kánság,²⁹ mind Erdély az Oszmán Birodalom hűbérese volt, helyzetük a birodalmon belül - vallási okokból - mégsem volt azonos. Erre utal a kán oklevelének neve, a *jarlık*, melynek jelentése 'egy feljebbvaló parancsa az alattvalóhoz'.³⁰ Figyelemre méltó az oklevelekben felsorolt ajándékok mennyisége és minősége is. Valószínű, hogy ebben az esetben tényleges ajándékról volt szó.³¹

Az oklevelek diplomatikai sajátosságai közül itt most csak a legfontosabbakat emelném ki. A krími kánok jellegzetes körte alakú pecsétje és a levél elejére rajzolt monogrammszerű aláírása */tuɣra/* hitelesíti az 1628-as iratot. Mehmed Šah aga levelének végén aláírása és a szokásos hitelesítő formula *šaħħ* 'igaz' található. A tugrához hasonlóan sajátos paleográfiai formát nyert a kánok oklevelein olvasható *szűmüz* formula, melynek jelentése 'szavunk, parancsunk rendeletünk'.³²

Okleveleink *divāni* írással³³ íródtak, nyelvük magán viseli az erős oszmán-török hatás nyomait, ugyanakkor megőrzött néhány kipcak sajátosságot is.

A diplomatika terén aranyhordai hagyományokra mennek vissza a levelek kezdő és befejező formulái, így a már említett *szűmüz* kifejezés, valamint a kánok megszólítása. Janibek Giray levelének végén a szokásos oszmán-török *šöyle bileşiz* - 'így értsétek' záróformula helyén annak krimi-tatár megfelelőjét a *šulay bilgeysiz*-t találjuk. A keltezés arab nyelvű, de az arab *taħrīren* - 'iratott, kelt' jelentésű szó helyett, hasonló jelentéssel egy kipcak szó, a *bitildi* áll.

Kifejezetten kipcakos alakot okleveleinkben csak a genitívus -nñ, -nñ és a datívus -ya, -ge ragja mutat.

Mivel okleveleinkben a magánhangzókat /egy szó kivételével/ diakritikus jelekkel nem látták el, a plene kiírt, vagyis *alif*-fal *wāw*-val és *ya*-val írt magánhangzókat a sorba helyezett betűkkel jelöltem. A felemelt betűk a beleolvasott magánhangzókat jelentik. A zárt *e*-t, melyet okleveleink *ya*-val írnak, az *e* alá tett ponttal /*e*/ különböztettem meg. A gerundium ragját az arab írás konvencionálisan *b*-vel írja, én megtartottam az eredeti *-ip*, *-ip*, *-up*, *-ūp* alakot.

- (1) Hu el m^uin el m^uti el m^uyni
- (2) Janbⁱb^ek Giⁱray han sōz^ūm^ūz
- (3) uluy orda v^euluy yutnⁱn D^ešt-i Qⁱfāqnⁱn t^aht-i Qⁱrīmⁿn
on qol-nⁱn şol qol-nⁱn köb tatarnⁿn v^e köb noyaynⁱn
tat bile tavgač-nⁿn v^e tay ara čerkečnⁱn uluy padⁱşahⁱ
- (4) bolıan f^eridun-i Keyh^osr^ev v^e q^adr-i m^aal^atlⁱ v^e
a^azim^etlⁱ Janb^ek Giⁱray han edam Allah e^jlalⁱhu ali y^evm
el mizan h^adr^etl^erⁱnd^en j^enab-i emar^et m^eab eyal^et
iktⁱsab q^udv^et-i erbab el i^jlal
- (5) uluy dost^um^uz Erd^el qralⁱ dam ikbalⁱhu ilam-i y^arlıy-i
ş^erif-i hani old^ur ki Allah-i t^ebar^ek v^e t^aala k^emal
l^atıf v^e m^ekr^em^etⁱnd^en dat-i sⁱtude hⁱşalⁱmi barča din
- (6) ʿila qılⁱp Qⁱrīm yurtıya han [...] ³⁴ h^alifa-i anam
v^epadⁱşah-i islam edüp m^esn^ed-i hⁱlaf^at t^aht-i s^aad^et
b^ahtⁱmⁱz^ya Julius etd^ürüp yaqın ıra^j dostl^arımⁱz^ya h^att
- (7) yⁱberⁱlgen s^eb^ebile sⁱz uluy dost^um^uz^ya d^ahi m^uhⁱbb^etlⁱk
bile h^att yazup y^aqın qullarımⁱzd^an q^udv^et el aqran
v^e el erkan Q^aragöz Ha^ji zide q^udr^etihu gönd^erüp halⁱnⁱz
- (8) v^e hatⁱrınⁱz t^ef^ahh^ūş qılup b^uyurd^um ki q^adimd^an bu
dudman-i m^uh^all^ed el erkanⁱmⁱz ile edeg^eldükⁿūz
dostl^uy^unu^zi edüp uzun uzaq dost v^e m^uhⁱbb^et

- (9) olup ad^amⁱnⁱz gönd^erm^ekd^en v^e ahvalⁱnⁱzi bⁱldⁱrm^ekd^en
h^ali olmⁱy^asⁱz inşallah-i t^{ac} ali bⁱz d^ahⁱ sⁱz uluy
dost^um^uz bⁱrle m^uhⁱbb^et olup dost^un^uza dost tüşmannüze
tüşman
- (10) olup turd^uq mübar^ek h^atⁱrⁱnⁱz^a hoş alⁱp d^{ört} y^arar
atlar ile bⁱr qoçⁱ araba v^e k^endⁱmⁱz iç^{ün} bⁱr at v^e
bⁱr yor^{ya} v^e h^ar^jlⁱq v^e q^atife v^e yair n^efis q^umaşl^ard^an
- (11) gönd^eresⁱz uzun uzaq dostl^uy^un^uzⁱ izhar ed^{üp} bu j^{an}i^{ba}
olan h^uluş^unuz t^ekrar ed^esⁱz inşallah-el r^ahm^an
t^ar^af-i q^arin el ş^erifⁱmⁱzd^en
- (12) m^üradⁱnüz^deⁿ efzun m^üs^aademⁱz olup dost^un^uza m^üin
tüşmannüze m^ühin olup evv^elki q^avaⁱd ayin-i jⁱngizi
dⁱr y^erⁱne g^etür^mek m^uq^arr^erdⁱr varan
- (13) uluy elçimⁱzi egl^edⁱrm^ey^üp ad^amⁱnüz ile men irsala
s^ay eyl^ey^esⁱz şulay bⁱlgeysⁱz dip h^at^t bⁱtⁱldi
fi evasⁱt-i m^uh^arr^em el h^aram s^ene-i 1038
- (14) Aqç^e s^aray
- (15) d^er s^aray el m^ahruse

A hâtoldalon: q^udv^et-i asv^ab el is^eviye v^e el ijlal Erd^el
qrali

- (1) Hu el m^uyni
- (2) uluy yurt-nⁿ uluy orda-nⁿ v^e t^aht-i Qⁱrⁱmnⁿ uluy
padⁱşahi bolyan s^ac^ad^etli Ĵanⁱb^ek Gⁱray ħan ħ^adr^etl^erⁱnⁿ
uluy at^ab^eg ayaşⁱ
- (3) bolyan q^udv^et el emtal v^e el aqran z^ubd^et el emajⁱd
v^e el erkan M^eħm^ed Şah aya dam eĵlalⁱħu ħ^adr^etl^erⁱnd^en
uluy yurtnⁿ köp hrⁱstⁱyannⁿ
- (4) uluy qralⁱ bolyan Erd^el qralⁱ dam eĵlalⁱħu ħ^adr^etl^erⁱne
köbd^en köb s^elam qılup ĳilam-i m^uħ^abb^et enĵam old^ur
ki ħ^aqq-i t^ac^ali ciⁱnay^eti
- (5) bile bu s^ene Qⁱrⁱm yurtⁱna Leh qralⁱnd^an köp q^ozaq
yardⁱm alup gelgen M^eħm^ed Gⁱray ħan Şahin Gⁱray s^ultan
bile ĵ^enk old^uqda
- (6) ef^endⁱm ħan-i ĳalişan ħ^adr^etl^eri m^anş^ur olup qⁱr^q
elli bⁱn q^ozaq qⁱlⁱxd^en geč^up M^eħm^ed Gⁱray ħan ş^ehid
tüş^up Şahin Gⁱray s^ultan
- (7) qač^up yayib olup gⁱtmⁱş^di^r v^e Q^aragöz Ĥaĵi ile gönd^erilen
m^ektub^unuz vasⁱl olup m^admunⁱnd^an bⁱl^up ħ^att^e ed^up
yine
- (8) Q^aragöz Ĥaĵi gönd^ermⁱsl^erdⁱr l^edi, el v^uşul g^er^ekdⁱr
ki bu ĵanⁱba olan ħ^uluş-i q^adimⁱnüz üz^ere varan
ad^amⁱze riⁱay^et ed^up v^e ħ^er ne
- (9) m^uradⁱnüz var ise yazup ad^amⁱnüz gönd^er^up ĳilam-i ħal
etmed^en ħali olmⁱyasⁱz v^euzun uzaq dostl^uq ed^up ad^et
üz^ere

- (10) olan h^uquqi riⁱay^et edesⁱz v^e düş^en hⁱdm^etiⁿüzi bu
m^ühⁱbbiⁿüze 'ilam edesⁱz inşallah-i t^{'a}ala ef^endⁱm
han h^adr^etl^erⁱne söz^ünüz y^etⁱşⁱdⁱrⁱp
- (11) m^uemul^unuzdan efzun h^umay^etlik etm^ek m^uq^arr^erdⁱr
v^e eğ^er ask^er lazⁱm olursa m^ektub^unuzla işar^et
ed^ers^enⁱz evv^elki gⁱbi zⁱyadesile
- (12) yardⁱm gönd^erⁱlm^ek m^uq^arr^erdⁱr vⁱlay^etⁱnüz arm^ayanⁱnd^an
v^e atd^an v^e tond^an v^e qumasd^an v^e m^ük^emm^el atl^ar ile
qođi arabasi gönd^er^üp han
- (13) h^adr^etl^erⁱne hⁱdm^etd^en h^ali olmⁱyasⁱz bⁱz d^ahi qadⁱr
olduy^umuz dⁱriy olm^aq ihtⁱmali yoqd^ur baqi v^e el d^ua
m^uhlⁱs-i m^uhⁱbb^et
- (14) M^ehm^ed Şah aya
- (15) s^ahh

(1) ő³⁵ a segítő, az adományozó, a gazdagító

(2) Janibek Giray kán, szavunk

(3) "A nagy ordának, nagy yurtnak,³⁶ a Dešt-i Kifčaknak,³⁷ a Krím trónjának a jobb és balszárnynak,³⁸ sok tatárnak és a sok nogajnak, tatnak és tavjačnak,³⁹ valamint a hegyek közötti cserkeszeknek nagy padisahja (4) a Keyhosrevek Feridunja,⁴⁰ a méltóságos és hatalmas Janibek Giray kán - Allah tegye nagyságát tartóssá a végítélet napjáig - önnagyságától, a hatalom- és országszerző részére, a méltóság birtokosainak mintaképéhez, (5) nagy barátunkhoz, Erdély királyához - kinek tartson soká szerencséje - a kán nemes jarlikja a következő: a dicsőséges és hatalmas Allah kegyessége dicséretes jellemű személyemet minden vallás (6) fölé emelve a krími jurt kánjává, a népek kalifájává és az iszlám padisahjává tett. Amikor a kalifátus párnájára, szerencsés trónusomra ültem,⁴¹ közel és távol levő barátainknak levelet (7) küldvén, neked is nagy barátom baráti levelemet megírtam. Hű szolgálaink közül, a rangtársainak és a hozzá hasonlóknak eszményét, Qaragöz Hajit - kinek növekedjek méltósága - elküldtem, hogy állapotjaitokról (8) és hogylétetek felől érdeklődjön. Megparancsolom, hogy ezen örökké tartó dinasztiaínnkkal régóta meglevő barátságokat megtartsátok és mivel réges-régóta barátok és egymásnak jóakarói (9) vagyunk, embereiteket elküldeni és dolgaitokról bennünket értesíteni el ne mulasszátok! Ha a hatalmas Allah is úgy akarja, mi is veletek, barátunkkal, a barátságot megtartva, barátotoknak barátja, ellenségeiteknek ellensége (10) leszünk. Vegyétek jól kedves emlékezetetekbe, hogy négy jó lóval egy kocsi szekért, a magunk számára egy közönséges és egy poroszkalóvat, pénzt,⁴² bársonyt és más finom szöveteket (11) küldjete. Ezáltal régesrég barátságokat kinyilvánítva, hűségüket újítsátok meg! Ha a kegyes Allah is úgy akarja, felséges részünkről a (12) kívántnál nagyobb segítség

fog megadatni. Barátotok segítőjének, ellenségetek megalázójának lenni a régi Dzsingisz törvények előírása. Biztos lehetsz benne, hogy megtartjuk. Menő (13) nagy követünket ne tartóztasd, hanem igyekezzél embereddel együtt visszaküldeni! Így értsétek!" A levél kelt 1038-ban, a tilos moharrem hónap közepén. /1628 szeptember 9-19/⁴³
(14) A jólvédett Akčesarayban⁴⁴

Külső címzés a hátoldalon: A keresztények legjobbjainak mintaképe, Erdély nagyságos királya

Egykorú magyar jegyzet a hátoldalon: "A tatár chám levele Bethlen Gábor fejedelemhez, barátságos köszöntése mellett megtalálja a fejedelmet, hogy neki hat lovat, egy szeke-
ret és holmi bútorokat⁴⁵ küldjön"

(1) Ó a gazdagító

(2) A nagy jurt, nagy orda és a Krím trónja nagy padi-sahjának a boldogságos Janibek Giray kán őnagyságának nagy atabeg agájától (3) - aki a rangtársainak és a hozzá hasonlóknak eszményképe, a méltóságosok és az állam oszlopa-inak legkiválóbbika - Mehmed Šah aga⁴⁶ őnagyságától - ki-nek tartson soká nagysága - a nagy jurt és sok keresztény (4) nagy királyához, Erdély királyához - kinek tartson so-ká nagysága - nagyon sok üdvözlétet küldve, a barátságos végződésű értesítés a következő: a dicsőséges Isten kegye-sége (5) által, amikor ebben az évben a krími jurt ellen a lengyel királytól nagyszámú kozák segítséget vevő Mehmed Giray kánnal és Šahin Giray szultánnal megütköztünk, uram a nagyméltóságú kán őnagysága győzedelmeskedett.⁴⁸ Negyven-ötven ezer koczát kardélre hánytunk, Mehmed Giray kán elesett, Šahin Giray szultán (7) elmenekült és eltűnt. Qaragöz Hají által küldött leveletek megérkezett, tartalmát megértettük. Levelet írva, ismét (8) Qaragöz Hajit küldjük. Mihelyt megérkezik, szükséges, hogy a hoz-zátok menő emberünket az irántunk való régi barátságotok szerint fogadjátok, és bárminemű (9) kívánságotok lenne, azt megírva, embereiteket elküldvén állapotjaitokról ér-tesíteni el ne mulasszátok! Mivel réges-régóta barátságban vagyunk, a szokás szerint (10) levő törvényt tartsátok szem előtt, és esedékes szolgálatotokat nekem, barátotok-nak jelentsétek. Ha a dicsőséges Allah is úgy akarja, uramhoz, a kán őnagyságához szavaitokat eljuttatva, (11) bizonyos, hogy a remélnél nagyobb támogatásban fogtok részesülni. Ha pedig katonákra lenne szükség, leveled által értesítsél. Biztos lehetsz benne, hogy a korábbiak-hoz hasonlóan igen nagy (12) segítség fog küldetni. Or-szágotok ajándékaról, a lóról, a ruháról, a szövetről, kitűnő lovakkal együtt egy kocsi szekért küldve, a kán (13) őnagysága szolgálatáról meg ne feledkezzetek!

Az nem lehetséges, hogy ami csak tőlem telik meg ne tegyem. Egyébként áldásom!⁴⁹ Az őszinte barát (14) Mehmed Šah aga

(15) [így] igaz⁵⁰ -

Egykorú jegyzet a hátlayan: "1629 Mehmed aga levele die 15. 9bris in Kolosvár praestata. Bethlen Gábor fejedelmet tudósította, hogy a Tatár chám a Kozákokat meg győzte, a fejedelem levelét Karagöz Hadschi meg adta, ha pedig Tatar segítség kell a fejedelemnek, az is meg fog adatni, mihent kéretik"

J E G Y Z E T E K

- 1 J. REYCHMAN - A. ZAJACZKOWSKI: *Handbook of Ottoman Turkish Diplomatics* Mouÿon, 1968. A könyvben külön fejezetet szentelnek a krími-tatár okleveleknek pp.152-158.
- 2 SZILADY A. - SZILAGYI S.: *Török-magyar-kori történelmi emlékek* IX kötet Pest, 1863-72 /a továbbiakban TMTE/ A szerzőpár által kiadott 31 oklevélből csak 14-nek az eredetije került elő, majd 6 újabb, még kiadatlan irat megtalálásával a Magyar Országos Levéltárban őrzött krími-tatár oklevelek száma 20-ra nőtt. Ezen kívül, valószínű, hogy több tatár irat rejtőzik még nagyobb alföldi városaink és Erdély levéltáraiban, így a magyarországi kiadott és még kiadatlan krími-tatár oklevelek száma körülbelül 40-50-re tehető.
- 3 G. LAHOVARI: *Lettres du chan. des petits Tatares de Krim au Roy de Pologne, 1655.* vö. REYCHMAN-ZAJACZKOWSKI: i.m. p.86.
A könyvet nem sikerült megszereznem.
- 4 * *Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosveščeniya*, 21.otd. 7.1839 pp 39-44.
- 5 V.V.GRIGORJEV: *Jarlyki Tohtamiša i Seadet Geraja* Zapiski Odesskogo Obščestva Istorii i Drevnostej /ZOOID/ tom I. 1844 pp. 337-346.
- 6 I.N.BEREZIN: *Hanskije jarlyki. Tarhannije jarlyki Tohtamiša, Timur Kutluga i Seadet Gireja*, Kazan, 1851. Uő.: *Jarlyk Mingli-Girej hana* ZOOID tom VIII. 1872.pp.1-9. Uő.: *Jarlyki krymskih hanov Mengli Gireja i Muhammed Gireja* ZOOID. tom VIII. 1872.pp.10-23.
A tarhan jarlikok problematikájához lásd S.M.SZAPSZAL kitűnő cikkét *K voprosu o tarhannyh jarlykah* Akademiku... Gordlevskomu...Sbornik Statej Moskva, 1953. pp.302-16.
- 7 V.V.VELJAMINOV-ZERNOV: *Materiaux pour servir à l'histoire du Khanat de Crimée* St-Peterburg, 1864.
- 8 A *tiš* jelentése 'adás, ajándék, illeték'. Devlet Giray kán idejétől, 1571 óta fizették az orosz cárok. Összege ekkor 90 ezer kurus volt. A Krímbe küldendő ajándékok mennyiségét és elosztását az ún. *tiš defterek*ben rögzítették. VELJAMINOV-ZERNOV forráskiadványában a No.

31,35,40 szám alatt találhatók.

A *tiš* defterekre vonatkozóan lásd A.N.SAMOJLOVIČ:

Tižiš /tiš/ i drugije termini krymsko-tatarskih jarlykov
Petrograd, 1917. IAN ser.11. pp. 1277-78.

- 9 G.F.KARPOV: *Pamjatniki 'diplomatičeskikh snoženij Moskovskogo Gosudartstva s Krymom i Nogajskim Ordami Turciej* I. tom. 1475-1505 Sbornik Russkogo Istoričeskogo Obščestva 41. 1884.
- 10 KARPOV könyvében magyar történeti szempontból figyelmet érdemel az a rész, ahol III. Iván utasítja 1487 októberében Mengli Girayhoz küldendő követet, hogy a következőket tolmácsolja a krími kánnak: "Mátyás ugor király, aki velünk barátságban és testvériségben van... az én követemmel együtt saját emberét is elküldte. Én azt gondoltam, hogy mi a király emberét hozzád küldjük, hogy te kísérted vissza az ő urához, az ugor királyhoz... Mivel mi övelük továbbra is a békét és barátságot akarjuk, ha te is kívánnád, mi köztetek barátságot és testvériséget hoznánk létre". G.F.KARPOV: i.m. p.64.
- 11 F.F.LAŠKOV: *Selskaja obščina v Krymskom Hanstve* Simferopol, 1887. A recenziót lásd: Krymskaja Starina 1888. jan-márc. 14-16. Uő.: *Arhivnije dannije o bejlikah v Krymskom Hanstve*, Trudy Arheologičeskogo Sjezda IV. 1889. Uő.: *Pamjatniki diplomatičeskikh snoženij Krymskogo Hanstva s Moskovskim Gosudarstvom v XVI i XVII vekah*, Izvestija Tavričeskoy Učonnoj Arhivnoj Komissii /ITUAK/ 1891. IX,X,XI,XII. Uő.: *Istoričeskij očerk krymsko-tatarskogo zemlevladienija*, ITUAK. XXI,XXII, XXIII,XXIV.
- 12 V.D.SMIRNOV: *Krymsko-hanskiye gramoty*, ITUAK. 1913. L. pp.140-178 Uő.: *Tatarsko-hanskiye jarlyki iz kolleksii Tavričeskoy Učonnoj Arhivnoj Komissii*. ITUAK. 1917. LIV.
- 13 F.PETRUN: *Khanski jarliki na ukrainskij zemli*, Shidnij Svit /Harkiv/ 2. 1928.pp.170-187
- 14 S.VAHIDOV: *Issledovaniye jarlyka Sahib Girej hana*, Izvestija Obščestva Arheologii, Istorii i Etnografii pri Kazanskom Universitete im. V.I.Lenina. 33. 1926. pp.61-92. Uő.: *Jarlyk hana Sahib Gireja*, Vestnik Naučnogo Obščestva Tatarovedenija, 1-2. 1925.pp. 29-37. S.E.MALOV: *Izučeniye jarlykov i vostočnih gramot Akademiku ... Gordlevskomu ... Sbornik Statej*. Moskva, 1953. pp. 187-95.
- 15 FEKETE L.: *Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába*, Budapest 1926. FEKETE LAJOS e kézikönyvében röviden tárgyalja az akkor ismert /mindössze csak 10/ magyarországi krími-tatár irat diplomatikai sajátosságait. pp.LV-LVI.

- 16 T.KOWALSKI-J.DUTKIEWICZ: *Jarlyk tatarski z r.1177 /1763/* Rocznik Orientalistyczny, 8. 1931-32 pp. 161-66.
- 17 A.BATTAL: *Kazan yurdunda bulunmuş tarihi bir vesika, Sahib Girey han jarlığı*, Türkiyat Mecmuası II. 1926. pp.75-101.
- 18 J.KORZENIOWSKI: *W Muzeum Czartoryskich 90 jarlyk*, Collectanea Orientalia 1934. No.6-7.
- 19 A.Z.SOYSAL: *Z dziejów Krymu*, Warszawa, 1938. Uő.: *Jarlyki krymskie z czasów Jana Kazimierza*, Warszawa, 1939. /54 XVII. és 3 XVIII.századi oklevél fordítása./
- 20 Z.ABRAHAMOVICZ: *Dokumenti tatarskie i tureckie w zbiorach polskich*, Przegląd Orientalistyczny, 1954. 10. pp. 141-48.
- 21 F.KURTOĞLU: *İlk Krimi hanların mektupları*, Belleten, 1937. I. pp. 641-57.
- 22 A.N.KURAT: *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde Altın Ordu, Kırım ve Türkistan hanlarına ait yarlık ve bitikler*, İstanbul, 1940.
- 23 K.V.ZETTERSTEIN: *Türkische, tatarische und persische Urkunden im Reichsarchiv*, Uppsala 1945.
- 24 J.MATUZ: *Eine Beschreibung des Khanats der Krim aus dem Jahre 1669*. Acta Orientalia Havniæ XXXVIII. 1-2. 1964.pp.130-151.
- 25 A krími kánok dinasztájának neve, a كراي többféle-képpen olvasható: Girey, Geray, Giray. Közülük ez utóbbi olvasatot használok, mert az okleveleink hátoldalán található, korabeli magyar jegyzetekben is így írták.
- 26 Atabeg agának kezdetben a kán fiainak nevelőjét, később a kán miniszterét vagy hadvezérét hívták. A levél tartalmából valószínűnek látszik, hogy Mehmed Şah aga ez utóbbi tisztséget viselte. W.RADLOFF: *Versuch eines Wörterbuches der Türk-dialecte*, Sanktpeterburg, 1893. tom.I. p.451.
- 27 SZILAGYI SANDOR: *Erdélyország története tekintettel a művelődésre*, Pest 1866. II.köt. p.113.
- 28 Bethlen Gábor 1621-ben Harasztosi Balázs követe által 15 ezer tatárt kért a Krímből /TMTE III. 287-290/. Egy másik, 1624-ben kelt levelében a budai vezérhez küldendő követe számára a következő utasítást adta:

"Hívasson őnagysága bátor csak négy ezer tatárt fel a Duna mellett, a híre tizennégy ezer lészen. Bizony higgye őnagysága, hogy négyezer tatárnak a jelenlétével több dolgot vihet véghöz az némettel való békesség csinálásában, mert úgy rettegnek. Ezt mi magunkon próbáltuk meg, hogy ha az kevés had tatár mellénk ezelőtt harmadfél esztendővel nem érkezik vala, bizony az békességet a némettel nem vihettük volna." /TMTE II. p.410./

- 29 A Krími Kánság történetével foglalkozó legfontosabb munkák a következők: HAMMER-PURGSTALL: *Geschichte der Chane der Krim, unter osmanischer Herrschaft*, Wien 1856. V.D.SMIRNOV: *Krymskoje Hanstvo pod verhovenstvom Otomanskoj Porty do načala XVIII. veka* Sanktpeterburg, 1887. /Keleti és orosz elbeszélő források összevetésével K.INALCIK foglalkozott: *Kırımın osmanlı tabiliğine girmesi*, Belleten 8. 1944. pp. 185-229.
- 30 A *jarlıy* szó eredetére és jelentésváltozásaira lásd G.CLAUSON: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* Oxford, 1972. p.966. Az oklevelek *jarlık* elnevezése az Aranyhorda diplomatikai gyakorlatából került át a krími-tatár levelekbe. Az oszmán-török kancellária is használta /vö.: R.ARAT: *Fatih sultan Mehmed'in yarlıği*, Türkiyat Mecmuası VI. 1939. pp. 285-322/. Az aranyhorda és a Krími Kánság kánjai a török szultánhoz írt leveleiket nem *jarlık*nak, hanem *bitik*-nek nevezték, melynek jelentése 'betű, levél' és az oszmán-török kancelláriai gyakorlatban a felséglevélnek /*nāme-i hümayun*/ felelt meg.
- 31 Szinte minden levélben kértek valamilyen ajándékot. Azt, hogy ez a szokásos udvariassági ajándék vagy ajándéknak nevezett adó lett volna, eldönteni nem tudjuk, de több utalás található arra vonatkozóan, hogy a krími kánok igyekeztek adót fizettetni az erdélyi fejedelmekkel. Vö. TMTE II. 425.p. VIII. p.321. EOE XII. p.270.
- 32 A *sözümüz* formulával legutóbb FEKETE LAJOS foglalkozott: *Arbeiten der grusinischen Orientalistik auf dem Gebiete der türkischen und persischen Paläographie und die Frage der Formel sōzumūz*, Acta Orientalia Hung 7. 1957. pp.1-20. FEKETE LAJOS a *sözümüz* formula használatát Timur Lenk birodalmának diplomatikai gyakorlatára vezeti vissza, mely később átkerült a perzsa, grúz és örmény iratokba is. Valószínű azonban, hogy még korábbi eredetű, mert a mongol kánok leveleiben a *sözümüz* formula mongol megfelelője gyakran előfordul. Pl. Arjun kán 1289-ben Szép Fülöphöz írt levele így kezdődik: "Arjun üge manu" vagyis "Arjun szavunk" /LIGETI LAJOS: *Monuments preclassiques I. XIIIe et XVIe siècles*, Budapest, 1972.p.245./

A mongol formula aztán törökre lefordítva az Aranyhorda és utódállamainak diplomatikájában élt tovább. Vö. GIRGORJEV és BEREZIN által kiadott okleveleket/

- 33 Az arab írás típusainak száma több százra tehető. A török népek által legszívesebben használt típusok a következők: *kufi*, *nesih*, *muhaqqaq*, *sülüs*, *ta'liq sikešte* /*siyāqat*/ *divāni* és *riqa*. Közülük legrégebb a *kufi*, legnehezebben olvasható a *siyāqat*, mely bizonyos hivatalok és az adóügyi defterek speciális írástípusa volt. A *siyāqat* írásról kitűnő monográfiát írt FEKETE LAJOS: *Die Siyāqat-Schrift in der Türkischen Finanzverwaltung*, Budapest 1955. A *divāni* típust a közigazgatás hivatalos ügyvitelében használták. A krími kán kancelláriája nemcsak krími-tatár és török nyelvű okleveleket bocsátott ki, hanem gyakran azon a nyelven írtak, amelyet az illető országban legkönnyebben le tudtak fordíttatni. Így például a XV. században a lengyel királyokhoz latin és olasz nyelven, az orosz cárokhoz tatáruul, az erdélyi fejedelmekhez pedig oszmán-törökökül írtak. Ez egyben magyarázatot ad arra is, hogy - a kétségtelen erős oszmán-török kulturális hatás mellett - milyen más okokra vezethető vissza a magyarországi krími-tatár oklevelek nyelve.
- 34 ايلان Ezt a szót nem tudtam elolvasni.
- 35 "ö" vagyis Allah. A krími-tatár oklevelek invokációja gyakran csak ez az egy szó, vagy ennek jelzőkkel kiegészített változata.
- 36 A jurt nem egészen felel meg a mi ország fogalmunknak, ezért nem fordítottam le.
- 37 *Dešt-i Kifčaq* vagy *Dešt-i Kipčaq*, azaz Kipcsak Puszta - így nevezték a Dnyeszter és az Irtis között elterülő sztyeppét, amely a kipcsak törzsek nomadizálási területe volt.
- 38 "A Krím trónja, jobb- és balszárny ... padisahja" cím egy korábbi katonai államszervezetre utal. Az Aranyhorda katonai és gazdasági berendezkedésére vonatkozóan sok adalék található a GRIGORJEV és BEREZIN által kiadott oklevelekben.
- 39 A *tat bile tavyač uluy padišahi* vagyis a "tatnak és tavyačnak nagy padisahja" címet a krími kánok 1628 óta használták, a korábbi oklevelekben nem szerepel. Mindkét szó évszázadokon keresztül más és más népszerűséget jelölt /a jelentésváltozásokra lásd V.MINORSKI cikkét az

Enciklopedy of Islam-ban tat címszó p. 733-736./ A XVII. században valószínűleg a Krím déli részén élő eltörökössödött, mohamedán vallású népek keverékét nevezték *tat*-nak, míg a *tavay* egy, az Aranyhorda felbomlásakor nyugatra sodródott és a Krímen letelepített keleti eredetű népességet jelenthetett.

- ⁴⁰ A *Keyhosrevek Ferdunja* címben Perzsia két, legendás, nagyhatalmú királyához hasonlítja magát a krími kán. A cím maga körülbelül megfelel a nyugati források "királyok királya" vagy "császárok császára" címeinek.
- ⁴¹ Janibek Giray kán kétszer került a krími trónra, először 1610-1623-ig, másodszor 1627-1635-ig uralkodott.
- ⁴² Szó szerinti fordításban "zsebpénz, aprópénz". Valószínűleg a követek úti szükségleteit fedezték belőle.
- ⁴³ SZILADY ARON fordítását lásd TMTE IV. köt. p.77.
- ⁴⁴ *Aqčesaray? Bahčesaray?* Mivel nincs kipontozva a szó, nehezen dönthető el. Az *Aqčesaray* mellett szól a szókezdő alif, viszont ezt a helyet a Krímen nem sikerült megtalálnom.
- ⁴⁵ A korabeli fordító valószínűleg a szöveget fordította bútoroknak. A *bútor* eredeti jelentése 'batyu, bugyor' volt.
- ⁴⁶ Mehmed Şah aga személyét adatok hiányában nem sikerült azonosítanom.
- ⁴⁷ A Krímen szultánnak nevezték a kán fiait.
- ⁴⁸ A levél arról az ütközetről tudósít, amely az Isztanbulból hazatérő, újonnan kinevezett Janibek Giray kán és a leváltott Mehmed Giray kán között 1627-ben folyt le. Mehmed Giray és fivére Şahin Giray az oroszok és lengyelek ellen vezetett hadjárataik során nagy népszerűségekre tettek szert, ezt akarták felhasználni arra, hogy ismét magukhoz ragadják a hatalmat. Habár a csatát elvesztették, mégis olyan erős befolyásuk volt a Krímen, hogy Janibek Giray csak a török csapatok segítségével tudta magát kánnak elismertetni. Részletesen lásd: V.D.SMIRNOV: *Krymskoje Hanstvo*, p.467.
- ⁴⁹ Szokásos záróformula, mely után a levélben már nem következik semmi.
- ⁵⁰ SZILADY ARON fordítását lásd: TMTE IV. köt. 147. p.

ZWEI KRIMTATARISCHE URKUNDEN AN DEN
FÜRSTEN GÁBOR BETHLEN

VON

MÁRIA IVANICS

Der Aufsatz bietet einen kurzen Überblick über die Geschichte der Veröffentlichung von krimtatarischen Schriften, nachher werden aus den im Ungarischen Staatsarchiv verwahrten vierzig krimtatarischen Urkunden zwei näher untersucht.

Nach dem Umreißen der historischen Verhältnisse werden die urkundlichen und sprachlichen Eigentümlichkeiten der Urkunden erleutert im Anhang bringen wir die Urkunden in lateinischer Schrift, die ungarische Übersetzung, sowie die Facsimilen der Urkunden.